

*Биков О. М.,
доктор юридичних наук,
старший науковий співробітник,
вчений секретар Інституту законодавства
Верховної Ради України*

ДО ПИТАННЯ ФУНКЦІОНАЛЬНОСТІ РЕЛІГІЇ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВА ОЦІНКА

Анотація. У статті надається теоретико-правова оцінка функціональності релігії, досліджуються функції релігії як соціального феномена, узагальнено думку щодо впливу релігії на свідомість особистості.

Ключові слова: релігія, функції, правова оцінка, світоглядні переконання.

Постановка проблеми. Проблема з'ясування значення релігії завжди була досить проблематичною, оскільки стосується внутрішнього стану індивіда та являє собою задоволення трансцендентних потреб. Релігія є особливим духовним життям індивіда, пов'язаним з усією безкінечністю багатоманітних переживань і поряд із тим містить у собі відповідний суспільно-практичний вираз, певну соціальну організацію. Тому й існує величезна кількість дефініцій релігії, що акцентують увагу на тому чи іншому почутті, яка її характеризує, чи абсолютизуючи її зовнішні моменти як ритуали, визначені догми й встановлені правила, вимоги культу. Така багатоманітність характеристик релігії, з яких кожна має суттєве значення, вимагає розгляду питання про роль релігії в процесі її еволюції.

Вивченню та аналізу релігії як соціального явища присвячено велику кількість статей, дисертаційних досліджень, монографій та інших наукових праць. Зокрема, значний внесок у розвиток окресленої тематики здійснили В. Бедь, Д. Вовк, Д. Керімов, А. Колодій, А. Колодний, Г. Лаврик, В. Липинський, М. Новіков, В. Селіванов, Г. Сергієнко та інші. Однак питання функціональності релігії з правової точки зору залишилося недостатньо вивченим.

Мета статті – надати теоретико-правову оцінку функціональності релігії, з'ясувати, які функції притаманні релігії як соціальному феномену, зробити висновки щодо впливу релігії на свідомість особистості.

Релігії притаманна функціональна роль, яка реалізується в процесі задоволення духовних та інших потреб віруючих чи їхніх спільнот. Загальновідомо, що поняття «функція» має достатньо широке розповсюдження не лише в юриспруденції, а й в інших науках. У юридичній літературі цей термін з'явився близько ста років тому для характеристики соціального призначення права в суспільстві, його місця та ролі у сфері соціального регулювання [1, с. 120]. Його використовують у багатьох значеннях, але серед учених немає єдності щодо застосування цього терміна, його поняття, назви та змісту окремих функцій та їх класифікації.

Наприклад, у глумачний словнику сучасної української мови термін «функція» означає: 1) це явище, яке залежить від іншого явища, є формою його виявлення та змінюється відповідно до його змін; 2) це робота кого-, чого-небудь, обов'язок, коло діяльності когось, чогось [2, с. 1552]; 3) це діяльність, обов'язковість, зовнішній прояв властивостей об'єкта в цій системі відносин [3, с. 1441]. Зазначені визначення здебільшого спрямовані на встановлення певного кола відносин. У свою

чергу, у філософському словнику зазначено, що функція (від лат. *functio* – виконання, звершення) являє собою спосіб діяння речі або елемента системи, спрямований на досягнення певного ефекту [4, с. 748]. Тобто акцент робиться на досягненні кінцевого результату.

Теоретики права дещо по-іншому, на відміну від філологів та філософів, трактують функції. На їхню думку, функції – це основні напрями діяльності (впливу), які розкривають соціальну сутність і призначення того чи іншого явища [5, с. 40]. На нашу думку, досить вдале визначення функцій приводить В. Авер'янов, на переконання якого слово «функція» означає роль, яку певний соціальний інститут виконує щодо потреб суспільної системи, залежність, яка простежується між різними соціальними процесами [6, с. 28]. Отже, функція є зовнішнім відображенням властивостей будь-якого об'єкта в конкретній системі відносин.

У юридичній літературі під розкриттям функціональної ролі релігії розуміється виявлення тих суспільних та індивідуальних потреб, які вона задовольняє. Способи такого задоволення позначають поняттям функції релігії. Водночас цим поняттям визначають також форми, способи та напрями впливу релігії на соціум, його структурні елементи, людські спільноти, особистість. Функціоналізм залишається однією з домінуючих перспектив релігії. Він особливо привабливо тим, що, відкриваючи приховані функції, пропонує засаду, спираючись на яку, можна пояснити живучість нерациональних сторін суспільного життя. Функціоналізм «надає змісту» випадковим ученням, які не можна емпірично довести, і живучості настільки ж випадково встановлених практик. Не всі функціоналісти поділяють погляд Девіса, що релігія є корисною фікцією: на думку деяких, корисність релігії для суспільства може слугувати підставою її виправдання [7, 32 – 33]. Однак більшість науковців схильні до того, що функціоналізм пояснює явно випадкові й, звичайно, різні частини релігійної теорії, вірувань і практики, кожен окремий традиційний кодекс, про який говорять, що він є слухним.

Таким чином, функціональність релігії, по-перше, характеризує такий напрям впливу релігії на суспільні відносини, потреба в здійсненні якого зумовлюється історичною необхідністю її існування як соціального явища (запровадження, регулювання і охорона певного виду суспільних відносин). По-друге, функціональність релігії уособлює найбільш важливі, характерні ознаки самої релігії і спрямована на виконання завдань, які стоять перед нею на певній стадії її розвитку. По-третє, функціональність релігії, як правило, представляє напрям активної дії релігії, котра упорядковує певний вид соціальних відносин. Тому однією із важливих ознак функцій релігії є їх системність і динамізм. По-четверте, необхідною ознакою функціональності релігії на суспільному рівні є стабільність, концептуальність, конкретний час дії. Про постійний характер функціональності релігії можна говорити в тому плані, що вона постійно притаманна релігії. Але це зовсім не озна-

час, що незмінним лишається механізм і форми її здійснення, котрі змінюються і розвиваються у відповідності з потребами конкретно-історичного суспільства.

Функціональність релігії дуже тісно пов'язана з її функціями. Що ж слід розуміти під поняттям «функції релігії»? На думку В.І. Лубського, функції релігії (лат. *functio* – виконання, завершення) – це способи, рівень, напрями впливу релігії на соціум, його структурні елементи, особистість. О.М. Кузь розглядає функції релігії, виходячи з поверхневих зв'язків в середині суспільства. Так, автор визначає їх як певну сакралізацію, направлену на певний об'єкт з метою збереження єдності тієї чи іншої людської спільноти. Отже, релігія є основою загальнолюдських цінностей, під якою, на думку автора, слід розуміти всю сукупність сакральних елементів певної соціальної групи. Функції релігії постають суттєвими елементами характеристики релігії як суспільного феномену і перебувають у тісному зв'язку й взаємозумовленості. Однак кожна з них має свій конкретний зміст, свою структуру, своє, образно кажучи, «предметне поле» вияву та реалізації.

Аналіз застосування поняття «функції релігії» свідчить, що на сьогодні відсутній єдиний підхід до його розуміння. Багатоманітні підходи в науковій літературі можна звести до того, що в кінцевому підсумку під «функцією релігії» розуміється або соціальне призначення релігії, або направлений релігійний вплив на суспільні відносини, або й те й інше одночасно. Останнє зумовлено тим, що як соціальне призначення, так і напрями її впливу на суспільні відносини, якщо їх брати окремо, не вичерпують собою поняття «функції релігії». Якщо під «функцією релігії» розуміти тільки її соціальне призначення, то в цьому випадку це поняття буде мати надто загальний характер. За розуміння «функції релігії» тільки як певного напрямку релігійного впливу на суспільні відносини втрачаються деякі моменти тієї дії. У цьому зв'язку варто звернути увагу на недоцільність ототожнення або протиставлення напрямів релігійного впливу соціальному призначенню релігії та навпаки. Функції релігії є комплексним поняттям, яке відображає не лише сьогодення, а й майбутнє.

Таким чином, функції релігії – це послідовний і цілеспрямований вплив релігії на свідомість соціуму та його структурних елементів із метою збереження в них віри в надприродне.

Релігійні інституції, які мають значний духовний потенціал, можуть зіграти важливу роль у вирішенні соціальних проблем завдяки таким соціальним аспектам релігії, як світогляд, інтеграція, регулювання та комунікація. У процесі реалізації найважливіших соціальних функцій релігії створюється згуртована організація віруючих, у якій діють особливі етичні стандарти, створюється особливий комунікативний простір й особливим чином регулюється поведінка. У реальному житті функції релігії не існують ізольовано одна від іншої. Вони, будучи змістовно тісно взаємопов'язаними між собою, у процесі реалізації можуть набувати взаємодоповнюючих форм, доповнювати або підсилювати одна іншу. Саме через це жодна з функцій не може бути достатньо з'ясована без врахування її взаємодії з іншими функціями, тобто без вивчення її взаємодії в системі функціональності. Зрозуміло, що в системі функціональності релігії за ступенем впливу на людину й суспільство можна виокремити основні та неосновні функції. Основні функції – це найбільш загальні, найважливіші напрями впливу релігії на особистість, людські спільноти та структурні елементи суспільства. До них більшість науковців відносять світоглядну, компенсаційну, регулятивну, комунікативну, терапевтичну, аксіологічну, легітимуючу, гуманістичну.

При цьому частина дослідників підкреслюють, що зазначені функції не вичерпують усього обсягу соціального виміру

релігії. Більше того, у цій системі є й такі функції, які не мають прямого відношення до релігії. Тобто той чи інший елемент релігії може забезпечувати й таку діяльність, яка не стає функцією інших елементів (наприклад, релігійна організація та її різні ланки можуть вести виробничу, екологічну, просвітницьку й іншу діяльність [8, с. 60]). У цьому контексті доречно згадати про наявність у релігійному комплексі виховної, дисциплінуючої, нормативної, знакової, етичної, естетичної, правової, гедоністичної, танато-терапевтичної, ейфоричної. Звичайно, це в повній мірі відповідає істині, оскільки релігія в її широкому розумінні має безпосереднє чи опосередковане відношення практично до всіх сфер діяльності людини. Саме тому можна виокремлювати й другорядні функції релігії, які, будучи складовими структурними частинами основних функцій, являють собою напрям діяльності релігії в більш вузьких сферах суспільного життя. Вони можуть проявлятися епізодично, локально, своєрідно. Звичайно, при цьому не варто забувати, що сам термін «другорядні функції» є досить умовним. Розглянемо детальніше основні функції релігії.

На ранніх етапах розвитку суспільства релігія значною мірою відіграє регулятивну роль. Релігійні ідеї, погляди, уявлення, ціннісні установки створюють своєрідні норми соціально припустимої та схвалюваної поведінки, а культова діяльність і релігійні об'єднання виступають регулятивними гарантами їх втілення в повсякденне життя прихильників цієї віри. Загалом регулятивна функція покликана насамперед забезпечувати збереження віри за допомогою встановлення досить чіткого переліку релігійних норм та цінностей. Проте, будучи нормативною системою як основою інших суспільно санкціонованих способів життя, релігія певним чином упорядковує думки та прагнення людей, їхню діяльність далеко за межами власне релігійного культу, досить часто намагаючись підмінити собою правове оцінювання та регулювання. Хоча для більшості розвинутих демократичних країн такі намагання не припускаються їхніми конституціями, однак все ще існує досить велика кількість країн, де правові системи продовжують орієнтуватися на релігійні приписи, норми та оцінки.

Регулятивна функція виступає певним регулятором стосунків, дій релігійних і нерелігійних індивідів та спільнот релігійних. У життєвій орієнтації людини важливе значення відіграють релігійні настанови, переконання, норми, ціннісні орієнтації. Регулятивна функція властива всім різновидам життєтворчості віруючих і невіруючих (до певної міри). Найбільше вирізняються своїми регулятивними впливами іслам та іудаїзм. Для соціолога, етнологіста, політика це чинник, на який слід звернути увагу, вивчати його різними шляхами та методами, щоб усвідомити її вплив на соціум на кожному етапі суспільного розвитку. Із цього випливає, що за допомогою регулювання забезпечується регулювання суспільних відносин. Відсутність у суспільстві релігійного або еквівалентного регулювання зазвичай приводить до релятивізації регулювання морального й правового та девальвації суспільних цінностей.

Однією з найважливіших функцій релігії є світоглядна. Світогляд – це сукупність поглядів, оцінок та норм, що визначають відношення людини до світу, а також виступають як орієнтири та регулятори її поведінки. Метою світоглядної функції є уявне перетворення світу, його організація у свідомості, у результаті якої виробляється певна картина світу, цінності, ідеали, норми – те, що загалом складає основні компоненти світогляду. Особливість світоглядної функції полягає у виробленні своєрідної сукупності поглядів, оцінок, норм, установок, визначенні мети життя, життєвих ідеалів віруючого індивіда. Вони орієнтують людину в зовнішньому світі та регулюють її поведінку. У за-

лежності від сформованих на цій основі світобачення, світовідчуття, світоспоглядання віруючі та їх спільноти можуть вступати в конфлікт з існуючими носіями політики, якщо вони їм суперечать, або активно впливати на структурні компоненти політики для зведення в ранг обов'язкових певних поглядів, оцінок, норм поведінки. Світогляд конструє певний пізнавальний механізм, що змінюється відповідно до поглядів та почуттів, що домінують у соціумі.

Таким чином, основним призначенням світоглядної функції релігії полягає в тому, щоб допомогти людям знайти своє місце в соціумі та визначити сенс їхнього буття.

Так би мовити різновидом світоглядної функції релігії є світоглядно-сенсотворча. Це пояснюється тим, що при всьому розмаїтті завдань і функцій релігії тим не менше має досить конкретне призначення, оскільки покликана дати індивіду розуміння сенсу життя. Світоглядно-сенсотворча функція, даючи людині відповідь на питання про сенс життя і цим зумовлюючи зміст її діяльності, надає цілісності та єдності всім елементам системи функціональності релігії, виступає її інтегративним началом. Це пояснюється тим, що вона в ієрархії функцій цієї системи займає провідне місце. Знаходячись у корелятивному зв'язку з іншими функціями системи, вона надає їм відповідної світоглядно-ідейної орієнтації. Тому світоглядно-сенсотворча функція зумовлює відповідний зміст інших функцій релігії, задає їм відповідну соціальну направленість, що відповідає інтересам тієї чи іншої конфесії.

Із світоглядно-сенсотворчою функцією релігії тісно пов'язана компенсаційна (функція доповнення). Компенсаційна функція релігії в її світоглядному аспекті полягає в тому, що релігія тим чи іншим чином має компенсувати людині очевидні нестачі її конкретного становища у світі [9, с. 45]. Релігія за своєю природою виконує роль соціального компенсатора. Релігійний світ у цьому разі виконує роль «доповнення» до соціального світу, виступає в ролі зняття життєво важливих суперечностей і проблем людського буття в усіх їх виявах. Компенсаційна функція, яка щодо суспільства загалом постає як зняття в трансцендентному вимірі життєво важливих суперечностей і проблем людського буття, на рівні етносу виявляє себе як зняття тих проблем, які набули етнічних форм, і заміщення реальних проблем суто етнічного існування. Отже, компенсаційна функція забезпечує зрівнювання особистостей у рамках однієї етнічної спільноти, що передбачає подолання самотності людей, надання впевненості у власних віруваннях та віруваннях у справедливість. У такий спосіб релігія знімає гостроту соціальних конфліктів у суспільстві.

Своєрідним продовжувачем компенсаційної функції релігії виступає функція інтеграції. Її соціальна значущість особливо важлива. Об'єднуючи людей у рамках санкціонованого нею світогляду, що склався під впливом її соціальних, етичних і духовних цінностей, будь-яка релігійна концепція освячує норми, що склалися, й існуючі порядки, чим сприяє соціальній, ідейній та політичній інтеграції. На ранніх етапах розвитку суспільства найбільш часто це проявляло себе у феномені етноцентризму: будь-яка етнічна спільнота, об'єднана системою єдиних вірувань, ритуалів, обрядів та міфів, рахувала саме свою систему норм еталоном, відхилення від якого в рамках цієї спільноти вважалося неприпустимим, а в інших спільнотах – гідним засудження. З розвитком суспільства форми й значущість цієї функції ставала різноманітнішою. Релігійні норми переставали бути етнічними, а згодом переростали мало не у світові, як це відбулося з такими релігіями, як християнство, іслам або буддизм. Однак значення інтеграційної функції від цього не змінювалось: відданість тій або іншій системі релігійних норм і понині має величезне інтегруюче значення.

Можливості інтегративної дії релігії в сучасному суспільстві значною мірою обмежені. Здатність релігії, релігійних вірувань та інституцій сприяти соціальній інтеграції на рівні всього суспільства в цілому насамперед залежить від її розповсюдженості та впливовості в цьому суспільстві. Для того, щоб релігія виконувала таку функцію достатньо ефективно, необхідне виконання декількох умов. По-перше, те чи інше релігійне вірування має бути достатньо широко розповсюдженим серед членів цього суспільства. Велика кількість людей має ідентифікувати себе з тим чи іншим релігійним віруванням або організацією та приймати їх настанови як правила життя, тобто прагнути втілити їх у повсякденну поведінку. По-друге, необхідно, щоб в суспільстві діяла або виключно одна релігія, або існувала релігія, яка відчутно переважає за своєю роллю та значущістю інші релігійні організації. У тому випадку, коли в одному суспільстві функціонують декілька рівноцінних релігійних інституцій, скоріше можливим є конфлікт між ними і створення значних перешкод на шляху інтеграції суспільства, ніж сприяння останній. По-третє, у релігійному вченні мають бути присутні яскраво виражені елементи, спрямовані на підтримання існуючого соціального ладу. По-четверте, релігійні організації повинні не входити в антагонізми з іншими соціальними інституціями [10, с. 13].

Із зазначеного можна зробити висновок, що ефективність інтегруючої функції залежить від рівня розвитку суспільства, структури суспільних зв'язків і відносин, культурного стану. Критична роль традицій зводиться до того, щоб аналізувати й оцінювати процеси індивідуального та громадського життя, виявляти дійсні плюси та мінуси, знаходити ті аспекти, що становлять загальний інтерес, орієнтувати на усунення негативних сторін, підкреслювати соціальну значимість усього позитивного з метою його повторення, тиражування.

У релігійних відносинах важливу роль відіграє легітимуюча функція, яка виконується релігією тоді, коли вона підтримує або, навпаки, засуджує владу, її ідеї та дії. Люди часто звертаються до релігії як до структури, що підтримує загальнолюдські цінності, обертаючи престиж релігії на свою користь. Теоретичне обґрунтування цієї функції релігії здійснив Т. Парсонс. Він вважає, що жодна суспільна система не здатна існувати, якщо не забезпечена певна легітимізація дій її членів, постановка їх у певні рамки, якщо їх поведінка може варіювати довільно й безмежно. Інакше кажучи, для стабільного існування суспільної системи необхідно дотримання та проходження певних узаконених зразків поведінки. При цьому мова йде не просто про формування ціннісної та морально-правової системи, а й про легітимізацію. Релігія є символічною системою для сприйняття цілісності світу та забезпечення контакту індивіда зі світом як єдиним цілим, у якому життя та дії мають певні кінцеві значення.

Отже, легітимуюча функція релігії – це узаконення деяких суспільних порядків, принципів, норм, відносин та інститутів (державних, політичних, правових), обов'язкових для виконання всіма членами суспільства.

Висновки. З вищесказаного стає зрозумілим, що релігія є дуже складним соціальним феноменом, що робить багатобразний вплив на життя людини та суспільства в цілому. Усяке нерозуміння або недооцінка ролі релігійного феномена у вирішенні багатьох соціальних проблем може робити негативний вплив на загальний хід соціального прогресу. І навпаки, правильне розуміння місця та ролі релігії в історії й сучасності кожного народу сприятиме гармонізації соціальних відносин. Реалізація цих та інших функцій релігії спричиняє суттєвий вплив на свідомість особистості. По-перше, відбувається

зміцнення суспільної моралі, моральності та світосприйняття. Світоглядні переконання, засвоєні під релігійною дією, формують внутрішню культуру людини, її переживання та емоції. По-друге, розповсюдження релігійних ідей, у свою чергу, може привести до затвердження в суспільстві відповідної ідеології. По-третє, релігійні мотиви часто лежать в основі радикальних змін психології особистості, які здійснюються різними релігійно-політичними об'єднаннями.

Література:

1. Общая теория права и государства / под. ред. В. Лазарева. – М., 1999. – 520 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2007. – 1736 с.
3. Советский энциклопедический словарь / гл. ред. А. Прохоров. – М. : Сов. энциклопедия, 1986. – 4-е изд. – 1600 с.
4. Філософський словник / за ред. В. Шинкарука. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1986. – 800 с.
5. Рабінович П. Основи загальної теорії права та держави : [навч. посібник]. / П. Рабінович. – вид. 6-е. – Х. : Консум, 2002. – 160 с.
6. Аверьянов В. Функции и организационная структура органа государственного управления / В. Аверьянов. – К., 1979. – 77 с.
7. Вілсон Б. Соціологія релігії / Б. Вілсон ; перекл. з англ. М. Хорольської. – К. : Акта, 2002. – 343 с.
8. Ерышев А. Социология религии : [учеб. пособие] / А. Ерышев, Н. Лукашевич. – К. : МАУП, 1999. – 120 с.
9. Горкуша О. Сучасні світоглядні запити у світлі релігійних сподівань / О. Горкуша // Новітні релігійні рухи в Європі та Україні : збірник наукових матеріалів. – К., 2006. – С. 45–50.
10. Лешан В. Релігія і політика: специфіка взаємодії та українські реалії / В. Лешан // Релігія та соціум. – 2008. – № 1. – С. 92–96.

Быков А. Н. К вопросу функциональности религии: теоретико-правовая оценка

Аннотация. В статье дается теоретико-правовая оценка функциональности религии, исследуются функции религии как социального феномена, обобщенно мнение относительно влияния религии на сознание личности.

Ключевые слова: религия, функции, правовая оценка, мировоззренческие убеждения.

Bykov O. On the question of functionality of religion: theoretical and legal assessment

Summary. The article provided theoretical and legal assessment of functionality of religion, studied the function of religion as a social phenomenon, generalized opinion on the influence of religion on identity consciousness.

Key words: religion, functions, legal evaluation, ideological conviction.